

ARAP DÜNYASI ÇEVİRİ HAREKETİNE SOSYOLOJİK BAKIŞ: BEYTÜL HİKME VE HUNAYN BİN İŞHAK

Cemal Topcu,¹ Arsun Uras²

Öz

Çeviri, dünyada bilginin yayılmasında her zaman merkezi bir rol oynamıştır. Bu aktarımın önemli bir yapı taşı olan Beytül Hikme (Bilgelik Evi), Antik Yunan bilimi ve felsefesinin önce Arap yarımadasına ve daha sonra çağlar boyunca farklı coğrafyalara aktarılmasına ön ayak olmuştur. Kurumu ve yöneticisi Hunayn bin İshak'ı sosyolog Pierre Bourdieu'nün alan, habitus ve sermaye kavramlarıyla ele alan bu çalışma, çeviri tarihi ve çevirmen tarihini sosyolojik bir yaklaşımla birleştirerek çok disiplinli bir nitelikte yürütülmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında yürütülen Bourdieu'cü analizle, kurum ve yöneticisinin etkilerinin Arap yarımadasından İber yarımadasına ve hatta Rönesans'a kadar devam ettiği görülebilir. Elde edilen bulgulara göre birey olarak çevirmen, sermayeleriyle kurum, toplum ve tarih gibi gittikçe genişleyen düzeylerde katkı sunabilirken sosyal bir faaliyet olarak çevirinin ise tarihsel boyutta yapılandırıcı bir potansiyele sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Beytül Hikme, Hunayn bin İshak, Çeviri Tarihi, Pierre Bourdieu, Sermaye.

¹ Bağımsız Araştırmacı, cemaltopcu@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-2524-463X

² Prof, Dr., İstanbul Üniversitesi, Çeviribilim Bölümü, arsuny@yahoo.fr, ORCID: 0000-0001-8266-2822

A SOCIOLOGICAL VIEW ON ARAB WORLD'S TRANSLATION MOVEMENT: BAYT AL-HIKMAH AND HUNAYN IBN ISHAQ

Abstract

Translation has always played a vital role in the dissemination of knowledge around the world. Bayt al-Hikmah (The House of Wisdom), an important building block of this transfer, pioneered the transmission of Ancient Greek science and philosophy first to the Arabian Peninsula and then to different geographies throughout the ages. This study, which deals with the institution and its manager Hunayn ibn Ishaq with sociologist Pierre Bourdieu's notions of field, habitus, and capital, has been tried to be carried out in a multidisciplinary manner by combining the translation and translator history with a sociological approach. With the Bordieuan analysis conducted within the scope of the study, it can be seen that the effects of the institution and its manager continued from the Arabian Peninsula to the Iberian Peninsula and even to the Renaissance. According to the findings, it has been seen that the translator as an individual can contribute at ever-expanding levels of the institution, society, and history with their capital while translation as a social activity has a structuring potential on the historical level.

Keywords: Bayt al-Hikmah, Hunayn ibn Ishaq, Translation History, Pierre Bourdieu, Capital.

GİRİŞ

Geçmiş dil kadar eski olan çeviri faaliyeti, insan iletişiminin ve kültürel alışverişin vazgeçilmez bir unsuru olarak tarihi, edebiyatı ve kültürler arası etkileşimi şekillendirmede son derece önemli bir rol oynamıştır. Eski uygarlıklarda iletişim sorununu çözmeye yönelik ilk çabalardan modern çağdaki küreselleşme girişimlerine kadar çeviri, insanlığın son bulmayan bilgi arayışına her zaman aracı olmuştur. Bu bilgi arayışında tarih boyunca aydınlanmanın dönüm noktalarında yer alan dikkate değer çeviri kurumları ortaya çıkmıştır. Bu kurumlar arasında Beytül Hikme, Antik Yunan bilgilerinin korunmasına ve çevirisine paha biçilmez katkılarıyla ayrı bir yerde durmaktadır. Kökleri İslam'ın Altın Çağı'na (8.-13. yüzyıl) dayanan ve "Bilgelik Evi" anlamına gelen Beytül Hikme (830-1258), orta çağ İslam dünyasında ünlü bir ilim, araştırma ve çeviri merkezi olarak gelişmiştir. Bağdat'ın merkezinde yer alan bu saygın kurum, insan uygarlığının gidişatını şekillendiren kültürel bir yenilenmeyi teşvik ederek İslam'ın altın çağına izini bırakmıştır. Çeviri tarihinin zengin geçmişinde önemli bir kütüphane ve çeviri merkezi işleviyle Beytül Hikme kurumu ve müdürü çevirmen Hunayn bin İshak (810-873), bilginin çağlar boyunca kültürler arası aktarılmasında büyük bir öneme sahip olmuştur. Öyle ki kurumun ve yöneticisinin rolü, sosyal bilimin farklı alanlarında birçok çalışmaya konu olmuştur (O'Leary, 1949; Demirci, 1996; Baker, 1998; Johna, 2002; Gutas, 2003; Lyons, 2009; Osman, 2012). Ancak literatürde bu kurum ve yöneticisinin rolünü kapsamlı sosyolojik bir yaklaşımla incelemek, alana daha farklı bir bakış açısı sunabilecektir. Çeviri tarihi sosyolojisini temel alan bu çalışma, sosyolog Pierre Bourdieu'nün alan, habitus ve sermaye kavramları çerçevesinde, Hunayn'ın dil becerisinden sosyal ağına kadar çeşitli sermaye biçimlerini, Beytül Hikme içinde ve ötesinde bilginin yayılmasını şekillendiren rollerini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Böyle bir çalışma çeviri tarihinin yanı sıra, Chesterman'ın "çevirmenbilim" (translator studies) (2009, s. 20) ve Pym'in ise "çevirmen tarihi" (*translator history*) (1998, s. ix) kavramları kapsamında gelişebilmesi yönünde planlanmaktadır.

Chesterman (2009, s. 20)'in, Holmes'un (1988) çeviribilim haritası üzerinden geliştirdiği ve yeni bir alt alan olarak önerdiği çevirmenbilim, temel olarak çeviri sürecine dâhil olan öznelere odaklanan araştırmaları içerir. Pym ise (1998, s. ix) çeviri tarihine dair araştırmaların odak noktasının çeviri metinler, bunların bağlamsal sistemleri veya dil özellikleri değil, çevirmenler olması gerektiğini savunur. Yazar, çevirilerin neden belirli bir tarihte ve yerde üretildiğini anlamının, yalnızca çevirmenler ve sosyal çevrelerinin incelenerek anlayabileceğini belirtir. Bu doğrultuda Pym, "*Method in Translation History*" (1998) adlı eserinde çeviri tarihine odaklanmak yerine çevirmen tarihine yönelik çalışmalar için metodolojiler oluşturma çabası içindedir. Bu bağlamda, Chesterman'ın çevirmenbilim tanımıyla Pym'in çevirmen merkezli tarih anlayışı arasında bir bağlantı kurulabilir: her ikisi de çeviri sürecindeki öznel aktörleri vurgulayarak çeviri alanında yeni bir perspektif sunar. Dolayısıyla mevcut çalışma, Hunayn'ın bireysel sermayelerinin tarihsel sürece katkı potansiyelini izleyerek çeviri ve çevirmen tarihi kavramlarının bütünleşik yapısını belirginleştirmeyi de amaçlar.

Türkiye literatüründe Beytül Hikme kurumu üzerine yapılan en kapsamlı çalışma Demirci (1996) tarafından yürütülmüştür. Demirci, Beytül Hikme öncesi bilimsel çevreyi, kurumun kuruluşuna yol açan dönemin sosyokültürel koşulları, kurum bünyesindeki bölümleri ve bürokratik yapıları, kurumun mali kaynaklarını, çeviri faaliyetlerini, çevirmenlerini ve bilim insanlarını inceler. Çalışmanın sonunda ise kurumun düşünsel, bilimsel ve toplumsal alandaki etkilerini ele alır. Tanrıverdi (2007) ise, dokuzuncu ve onuncu yüzyıl Arap öğrenme aydınlanmasında Hunayn'ın çeviri sürecine yaptığı önemli katkıları ele alır. Hunayn'ın risalesini temel alan bu çalışma, kaynak metinlerle ilgili elde edilme, doğrulanma, karşılaştırılma gibi süreçleri; çeviri metinlerle ilgili ise erek dil, çevirmenler ve hâmler gibi konuları açıklığa kavuşturur. Daha sonra Hunayn'ın çevirmenlere, kendi ekibine, kendi çalışmalarına, çeviri programına ve çeviri yöntemine, çalışmaların döneme etkisine dair düşünceleri ele alınır.

Kurum üzerine diğer araştırmalar çoğunlukla dini araştırmalar ve İslam felsefesi alanında yürütülmüştür. Örneğin Erdem (2013), Beytül Hikme'nin kuruluşunu, önemli âlimlerini, eserlerini ve misyonunu inceler ve İslam dünyasının farklı bölgelerindeki bilimsel kuruluşlar üzerindeki etkisini vurgular. Benzer şekilde Celal de (2019) İslam dünyasında çevirinin tarihsel sürecinin ve Beytül Hikme'deki girişimlerin İslam felsefesinin gelişiminde etkili olduğunu tespit eder. Erden Biçer (2020) ise öncelikle dönem çeviri faaliyetinin arka planındaki tarihsel ve fikrîsel süreci tartışır ve Beytül Hikme'nin hâimleri, çevirmenleri ve bünyesinde üretilen çeviri eserleriyle İslam kültürü ve felsefesindeki etkilerini ele alır. Son olarak Pirinç (2020), Hunayn'ın derleyip çevirdiği Nevâdirü'l-Felâsife eserini ahlâk kitabı ve felsefe tarihi kitabı olarak inceleyerek o dönem Arapça'da bu türlerin ilk örneklerinden olduğunu ve İslam düşünürlerini etkilediğini ileri sürer.

Beytül Hikme'nin çok işlevli yapısı, farklı araştırma alanlarına konu olmasına yol açar. Örneğin Avcı (2000), Beytül Hikme'yi kütüphane işlevi üzerinden İslam dünyasında türünün ilk örneklerinden biri olarak ele alır. Hızlı (1987) ise medreselerin tarihini incelediği çalışmasında Beytül Hikme'ye değinirken Kenan (2015) da modern üniversitelerin oluşumunu mercek altına aldığı çalışmasında bu kurumdan bahseder. Kurum üzerine yürütülen geçmiş çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda mevcut çalışma, Beytül Hikme ve Hunayn'ın kültürel bilgi aktarımındaki rolü üzerinden Bourdieu'cü yaklaşımla çevirmenin ve çevirinin geniş katkı potansiyelini vurgulayarak literatüre sosyolojik bir incelemeyle katkı sağlama amacını taşımaktadır.

1. BEYTÜL HİKME'NİN ROLÜ, İŞLEVİ, KURUCU ETKENLERİ VE KURUMSAL YAPISI

Milattan sonra 830 yılında yedinci Abbasi halifesi Abdullâh Memûn tarafından kurulan Beytül Hikme, çeviri tarihinde son derece önemli bir yere sahiptir. Bu önem, çeviribilim tarihçisi Mona Baker (1998, s. 318) tarafından, o dönemde gerçekleşen çeviri faaliyetinin daha önce benzeri görülmemiş bir yoğunlukta olmasıyla vurgulanmaktadır. Bu çeviri faaliyeti idari metinlerin çevirisiyle başlamış, o dönemde devam eden iç ve dış savaşlardan ötürü yönetimi ve dini düşünceyi geliştirecek hukuk, sözdizimi, teoloji ve gelenek gibi metinlerin çevirisiyle de gelişmiştir (Kaviani vd., 2012, s. 1273). Daha sonra, dönem toplumunun refahı doğrultusunda farklı arayışlar, ihtiyaçlar ortaya çıkmış ve bunun sonucunda Beytül Hikme, Yunanca'dan bilimsel metin çevirilerini ek bir rol olarak üstlenmiştir (Delisle ve Woodsworth, 2012, s. 106). Bu ek rol, Yunanca'nın yanı sıra Süryanice, Farsça ve Hintçe kaynak dillerinden matematik, fizik, astronomi, tıp ve felsefe gibi alanların çevirilerinin de dâhil edilmesiyle perçinlenmiştir (Kaviani vd., 2012, s. 1274). Çok dilli ve çok kültürlü bir işleyişe sahip olan kurum Beytül Hikme, kapsamlı ve yoğun bir çeviri hareketi benimseyerek o dönemin "bilgi aktarım aracı" (*mediator of knowledge transfer*)³ rolünü üstlenmiştir.

Beytül Hikme'nin üstlendiği çeviri yoluyla bilgi aktarım rolü, çok işlevli bir mekânsal yapının var olmasıyla da desteklenmiştir. Beytül Hikme'nin ilk mekânsal işlevi, bu yoğun bilgi arayışıyla elde edilen bilgilerin matbu biçimlerde depolanma ihtiyacına hizmet edebilmek adına kütüphane görevi üstlenmesidir. O dönemde Avrupa'da kitaplar kurutulmuş hayvan derileri üzerine yazılırken Abbasiler kâğıdı kullanmaya başlamış ve bilginin bölgede hızlıca yayılarak çoğalmasını sağlamıştır (Lyons, 2009, s. 61). Bu basılı eserlerin depolanma ihtiyacını karşılamak için Abbasiler kütüphaneler kurmaya başlamıştır. Dönemin önde gelen kütüphanelerinden biri olan Beytül Hikme kurumunun kapıları matbu eserlerin yanı sıra araştırmacılara, âlimlere ve liderlere de açılmıştır. Aydınlar, her ne kadar bizzat halifeler tarafından davet edilmiş olsalar da kurumu tercih etmek için farklı sebeplere sahipti. Öyle ki Beytül Hikme, ikinci mekânsal işlevi olan kültürel faaliyet merkezi kapsamında okuma salonları,

³ Bu çalışmada italik verilen kavramlar, Bourdieu'nün ortaya koyduğu sermaye kavramını çeviribilim alanında bir izlekte görebilmek amacıyla önerilmiştir. Kavramların parantez içinde sunulan İngilizcesi, araştırma alanında önerilen anahtar sözcük olarak kılavuz oluşturabilecektir.

derslikler, kitap ciltleri, çeviri, yazma, harita yapımı dâhil olmak üzere âimlerin ihtiyaç duyduğu her şeyi sunmuştur (Algeriani & Mohadi, 2017, s. 180). Bir açıdan hem dönemin eserlerini ve âlimlerini hem de gerekli imkânları bir araya getirerek kültürel faaliyetleri desteklemiştir. Böylece Beytül Hikme âlimleri, çevirmenleri, farklı bölgelerden toplanan kaynak metinleri ve çevirilerini barındıran bir kütüphane ve kültürel faaliyet merkezi hâline gelmiştir. Daha sonraları bu merkez, çevirilerle başlayan sürecin bilimsel üretime evrildiği aşamaya da tanıklık etmiştir. Yuhanna bin Maseveyh ve Hunayn bin İshak bu merkezde öğrencileri ile tıp, astronomi ve fizik gibi çeşitli alanlarda bilimsel üretimler yapmıştır (Kaviani vd., 2012, s. 1275). Özetle Beytül Hikme, derslikler ve kitaplar gibi fiziksel imkânların yanı sıra bünyesinde yer alan çevirmen ve bilim insanları ile bir “kültürel üretim merkezi” (*center of cultural production*) olarak İslam’ın altın çağına izini bırakmıştır.

Beytül Hikme’nin çeviri tarihinde kültürel rolüne ve mekânsal işlevine temel oluşturan bir çeviri ihtiyacı olduğu söylenebilir. O dönemki çeviri ihtiyacı böylesine kapsamlı bir boyutta olmasaydı belki de böyle bir çeviri okulunun oluşması mümkün ya da gerekli olmazdı. Dolayısıyla o dönemde çeviri ihtiyacının doğuşu, Beytül Hikme’nin kuruluşuyla yakından ilişkili olduğu ileri sürülebilir. Beytül Hikme’nin kurulduğu Bağdat şehrinin Yunan, Doğu Hintli, Çinli ve Ermeni azınlıkları ile Zerdüş, Hristiyan, Müslüman ve Yahudi sâkinlerinden oluşan (Bobrick, 2012, s. 65, 68) çok dilli ve çok kültürlü yapısının yanı sıra deniz ve kara ticaret yollarındaki merkezi konumu (a.g.e., s. 74-75), çeviriyi günlük iletişim düzeyinden ticari faaliyetlere kadar bir ihtiyaç hâline getirmiştir. Fakat bu çok kültürlü ortamın içinde çeviri hareketini başlatanların Araplar olduğunu unutmamak ve çeviri ihtiyacını özellikle Araplar açısından ele almak gerekir. Daha önceleri göçebe bir hayat yaşayan Araplar, diğer milletlerin topraklarını ele geçirdikçe onların kültürlerinin zenginliğinden etkilenmiştir (Baker, 1998, s. 318). Dolayısıyla Araplar’ın çeviriye ihtiyacı, yabancı kültürleri öğrenme isteğiyle başlamıştır. Ancak bu öğrenme isteğinin içinde elbette bir dini teşvik de mevcuttur. Bilgi aramak her Müslüman’a farz olduğu için (Hatipoğlu, 2012, s. 387) Araplar dini açıdan da çeviriyi bir araç olarak kullanma ihtiyacı hissetmişlerdir. Böylece çok dilli yapının, farklı kültürleri keşfetme ve din gibi çeşitli sebeplerden dolayı o dönem çeviri ihtiyacını doğurduğu söylenebilir. Bu doğrultuda kültürel bilgi aktarım (*cultural knowledge transfer*) işlevi üstlenen Beytül Hikme için çeviri ihtiyacı, “kurucu toplumsal etken” (*social founding factor*) olarak yorumlanabilir.

Kurucu etkenler daha çok toplumsal temelde gelişmiştir. Beytül Hikme’yi yapılandıran bu toplumsal etkenlerin yanı sıra, Abbasi halifesi Memûn’un ekonomik katkısına ek olarak kültürel ve bilimsel açıdan bireysel girişimler de kuruma yön vermiştir. Örneğin ikinci Abbasi halifesi Mansûr, İslam İmparatorluğu’nun yönetimini Emevîler’den aldıktan sonra, 762 yılında başkenti Bağdat’a taşımaya karar verdiğinde yeni başkente farklı yerlerden tanınmış alimler davet etmiştir (O’Leary, 1949, s. 104). Mansûr’un bu davetteki amacı, Bağdat’ı bilimsel açıdan güçlü bir merkez hâline getirmek ve yeni şehri, onlardan önce gelen büyük medeniyetlerin öğretileriyle geliştirmektir (Lyons, 2009, s. 61). Bu amacı gerçekleştirmek için elbette çeviriye ihtiyaç duyuyordu. Daha sonra yedinci Abbasi halifesi olan Memûn’un ideali ise, atalarının bilgi ve becerilerini temel alan yeni bir çağ başlatmaktır. Bu hedefe ulaşmak için imparatorluğun içinde ve dışında bilimsel metinleri toplama amacıyla kültürel elçiler görevlendirmişti (Ahmad, 2016, s. 397). Dolayısıyla kültürel ve dini toplumsal kurucu etkenlerin yanı sıra “kurucu bireysel etkenlerin” (*individual founding factor*) de bu kuruma yön vermiş olduğu da bir gerçektir.

Beytül Hikme’nin kültürel üretim merkezi olarak hem fiziksel hem de beşerî unsurlar içermesi ve tüm bu süreçleri bir arada yürütebilmesi, kurumsal bir yapıya sahip olmasının nedeni olarak görülebilir. Bu kurumsallığın temelinde birden fazla beşerî etken bulunduğu gözlemlenmektedir. Öncelikle Beytül Hikme’nin kurumsallığını sağlayan unsurlardan ilki halifelik eliyle kurulmuş ve

desteklenmiş olmasıdır. Dolayısıyla kurum içinde yapılan çalışmalarda halifelğin teşviki ve desteği hiç eksik olmamıştır. Diğer bir beşerî unsur olan kurumsal görev dağılımı da böylesine kapsamlı bir çeviri hareketinin sorunsuz ve düzenli bir biçimde yürütülmesini sağlamıştır. Örneğin, Abbasi halifesi Memûn kurumun ekonomik sermayesini sağlarken çevirmenler ise, kaynak metinlerin bulunması ve çevrilmesiyle nesneleşmiş kültürel sermayenin zenginleştirilmesiyle ilgileniyorlardı. Bunun yanı sıra kurumun müdürü pozisyonunda Hunayn bin İshak'ın sorumlulukları arasında yeni çevirmenlerin eğitilmesi de vardı. Böylece yeni eğitilen çevirmenlere kaynak metinleri bulmak ya da çeviri ekibine destek olmak gibi farklı görevler atanabiliyordu. Bu sayede kurumsal yapının devamlılığı da sağlanmıştı. Dolayısıyla Beytül Hikme'nin kurumsallığının, "idari himaye" (*administrative patronage*), "yetiştirme geleneği" (*educative tradition*) ve "görev bilinci" (*mission awareness*) gibi "yapısal etkenler" (*structural factors of institutionalization*) doğrultusunda geliştiği söylenebilir.

2. BOURDIEUCÜ YAKLAŞIM İLE HUNAYN BİN İSHAK

Beytül Hikme'nin kurumsal yapısının önemli bir eyleyicisi olan Hunayn bin İshak, kurum müdürü olmasının yanı sıra, en verimli çevirmenlerden biri olarak dönemin çeviri hareketine büyük katkılar sağlamıştır. Hunayn bin İshak'ın geçmişi, eğitimi, yetiştiği koşullar ve edindiği beceriler göz önünde bulundurulduğunda çevirmen olarak eylemlerinin ardındaki etkenleri belirlemek mümkün olabilir. Bu doğrultuda Hunayn'ın içinde bulunduğu toplumsal bağlam ve çevirmen kimliğiyle kültürel katkısı, tarihsel ve toplumsal incelemenin yanı sıra kuramsal düzlemde de ele alınabilir. Sosyal ve beşerî bir bilim dalı olan çeviribilim alanına kuramsal sosyolojik bir bakış, önce Hunayn'ın geçmişini ve yetkinliklerini çözümlenmeye, daha sonra edinilen bulguları dönem ve Beytül Hikme çerçevesinde tartışmaya imkân sağlayabilir. Dolayısıyla Hunayn'ın kendi kültürel alanı içinde öncü bir figür hâline gelme süreci, sosyolog Pierre Bourdieu'nün ileri sürdüğü "habitus" ve "sermaye" kavramları çerçevesinde incelenip, Beytül Hikme ve dönem toplumuyla etkileşimi farklı boyutlarda değerlendirilebilir.

2.1. Hunayn'ın Habitus'u

Çeviriyi toplumsal bir eylem olarak ele alan çeviri sosyolojisi alanında başat referans Bourdieu, "*Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*" (1984, s. 101) başlıklı kitabında, sosyal eylemleri "[habitus] (sermaye)] + alan = eylem" şeklinde formüle eder. Bu formülasyona göre habitus ve sermaye etkileşimi, alan izin verdiği ölçüde, bireysel eylemleri üretir. Bourdieu, "*Outline of a Theory of Practice*" (1977, s. 72) kitabında denklemin ilk unsuru "habitus'un" bir sosyal sınıfa özgü yaşam şartları gibi belirli bir ortamı şekillendiren yapılar tarafından oluşturulduğunu ileri sürer ve bu kavramı "uzun vadeli, dönüştürülebilir eğilimler; yapılandıran yapılar olarak işlev görmeye yatkın yapılandırılmış yapılar" olarak tanımlar. Bu tanıma göre, içinde yetişilen ortam kişinin habitus'unu şekillendirirken habitus'un da kişinin sosyal eylemlerine yansımalarıyla ortamı etkilediği söylenebilir. Nitekim Bourdieu (a.g.e., s. 95) "habitus" kavramını, bireyin içinde yetiştiği belirli koşullara göre uyarlanan "üretici şemalar sistemi" (*system of generative schemes*) olarak da tanımlar. Ayrıca habitus, bireysel eylemler üzerinde etkisine yönelik bilinçli bir amaç içermez (a.g.e. s. 72); aile, eğitim ve yetişme koşulları gibi temel unsurlar aracılığıyla kazanılan edinimler, yeni durumlar karşısında alınan kararlarda kendini gösterir. Bourdieu'nün "habitus" kavramı doğrultusunda Beytül Hikme'nin müdürü Hunayn'ın rolü ve önemi, içinde doğduğu toplum, dönem ve ailesi; eğitimi, meslek hayatı olarak üç kategoride değerlendirilebilir.

Hunayn'ın 810 yılında, Bağdat'ın güneyinde yer alan Hîre'de, İbâd adında bir Hristiyan Arap kabilesinin mensubu olarak doğması (Katipoğlu ve Kutluer, 1998, s. 377), dininden dolayı Süryanice ve doğduğu topraklardan ise Arapçaya hâkim olmasını sağlamış, bu durum da önemli bir habitus unsuru

olan “dil yetkinliğine” (*language competence*) önyak olmuştur. Dil yetkinliğinin yanı sıra doğduğu dönem koşulları da Hunayn’ın habitusunu şekillendirmiştir. İslam imparatorluğunun yeni başkenti Bağdat’ta Abbasi halifelerinin yatırımlarıyla gelişen kültürel zenginleşmeye dayalı altın çağın yaşandığı o dönem, Hunayn’ın kültürel anlamda gelişmesi için uygun ortamı yaratmıştır. Nitekim Bağdat, “ilmin ve âlimlerin değer gördüğü, çeşitli millet ve dinlere mensup ilim adamlarının huzurlu bir çalışma ortamı bulunduğu, önceki medeniyetlerle köprülerin kurulduğu” (Erden Biçer, 2020, s. 19) bir ortam sunmasıyla ünlü hekimler için başkenti çekici kılmıştır. Buna bağlı olarak hekimlerden biri Yuhanna bin Maseveyh’den tıp eğitimi alan Hunayn, eğitim deneyimini geliştirmiştir. Aile üyeleri hakkında pek bir kaynak bulunmasa da babasının eczacı olması Hunayn’ı tıp eğitimi almaya teşvik etmiştir (Demirci, 1996, s. 117). Bu eğitim, daha sonra Yunanca öğrenmeye, tıp alanında metinler yazmaya ve çeviri yapmaya yönlendiren önemli bir habitus unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Mensup olduğu din, içinde doğduğu dönem ve tıp eğitiminin Hunayn’ın “temel habitus unsurlarını” (*fundamental habitus elements*) oluşturduğu söylenebilir. Bu temel unsurların habitus içindeki önemi, Bourdieu’nün davranışsal sebepleri ağırlıklı olarak önceki deneyimlere dayandırmasıyla açıklanabilir. Bourdieu’ye (1977, s. 78) göre “belirli bir tür varoluşsal şartlara özgü yapılar [...], sonraki tüm deneyimleri algılama ve değerlendirmenin temeli hâline gelen habitus yapılarını üretir”. Örneğin aile çevresinde oluşan habitus, okul deneyimini etkilerken eğitim ortamında oluşan habitus ise mesleki deneyimi etkiler. Bu nedenle Hunayn’ın yetiştiği ortamda edindiği habitus’un, sonraki hayatındaki koşulları, imkânları ve eylemleri de etkilemesi beklenmektedir.

Hunayn’ın Yuhanna bin Maseveyh’ten aldığı tıp eğitimi, daha sonraki mesleki hayatını etkilediği için habitus’u içinde önemli bir yerde durmaktadır. Doğduğu Hîre’de aldığı Hristiyan din eğitimiyle (Katipoğlu ve Kutluer, 1998, s. 377) başlayan “eğitim yetkinliği” (*educational competence*), Hunayn’ın yaklaşık on iki yaşlarında, babasından aldığı hevesle tıp eğitimi almak üzere Bağdat’a gitmesiyle önemli bir dönüm noktasına girmiştir. Burada, günümüzde İran sınırları içinde bulunan Cündişâpûr şehrinde doğan ve daha sonra Abbasi halifelerinin kültürel girişimleri sonucunda Bağdat hastanesinin baştabibi olan Yuhanna’nın öğrencisi olması (Demirci, 1996, s. 117), Hunayn’ın mesleki hayatını şekillendirmiştir. Ne var ki Hunayn’ın bu eğitimi tamamlayamamış olması, habitus’unda eğitim sürecinin gelişmesini tetiklemiştir. Nitekim Hunayn’ın sorgulayıcı ve tartışmacı karakterinden rahatsız olan Yuhanna’nın sarf ettiği “Hîreliler’e ne oluyor da tıpla uğraşıyorlar?” sözlerine içerleyerek tıp eğitimine devam etmek ve Yunanca öğrenmek için İskenderiye’ye gitmesi (a.g.e.), hem dil yetkinliğini hem de eğitim yetkinliğini pekiştirmiştir. Dil yetkinliği ayrıca bazı kaynaklara göre (Katipoğlu ve Kutluer, 1998, s. 377), Yunanca eğitimi için Bizans’a ve Arapça bilgisini ilerletmek üzere de Basra’ya gidip devrin ünlü dil âlimlerinden faydalanmasına dayandırılmaktadır. Dolayısıyla Hunayn’ın habitusunda dil ve eğitim yetkinliği içe içe geçmiş durumdadır.

Hunayn’ın dil ve eğitim yetkinliği sayesinde şekillenen bir sonraki habitus katmanı da çeviri ve tıp alanında sahip olduğu “mesleki yetkinlik”tir (*professional competence*). İskenderiye’de geliştirdiği Yunanca bilgisi sayesinde henüz on beş yaşındayken Galen’in eserlerini Süryaniceye çevirmesiyle başlayan bu mesleki temel (Tanrıverdi, 2007, s. 132), kaynaklarda çağının önde gelen bilgini ve çevirmen üstadı olarak tanıtılmasına (Demirci, 1996, s. 117) kadar gelişir. Hunayn’ın mesleki yetkinliğine kanıt oluşturacak üç unsurdan söz etmek mümkündür: dönemin önemli figürlerince takdir edilmesi, çeviri ve telif eser üretmesi, öğrenciler yetiştirmesi. Hunayn’ın takdir görmesi, saray doktoru Cibrail bin Buhtîşu için Yunanca yaptığı ilk çeviriler ve Cibrail aracılığıyla tanışarak halife Memûn’un talep ettiği (Johna, 2002, s. 497) Yunanca kitapların çevirisi sayesinde Beytül Hikme’de görevlendirilmesine dayanır. Bu takdir, daha sonra Beytül Hikme’nin müdürü konumuna gelmesi, eski

öğretmeni Yuhanna'nın saygısını kazanması ve hatta Yuhanna'nın vefatından sonra onun yerini almasıyla güçlenir (Demirci, 1996, s. 118).

Hunayn'ın mesleki yetkinliğini işaret eden bir diğer unsur ise Platon, Aristoteles ve Batlamyus gibi yazarlardan 139 metin çevirmiş olmasıdır (Baker, 1998, s. 320). Hunayn, çeviri eserleri arasında erken yaşta ürettiklerinden pek memnun olmasa da çeviri alanında tam yetkinliği kırk yaşında edindiğini düşünmektedir (Meyerhof, 1926, s. 688), dolayısıyla mesleki yetkinliğinin kendisi de farkındadır. Çeviri eserlerinin yanı sıra tıp, felsefe ve veterinerlik gibi alanlarda yazdığı 80'e yakın telif eser de mesleki yetkinliğini doğrular niteliktedir. Nitekim çevirdiği kitaplara açıklama, yorumlama veya bilgi ekleme amaçlı şerhler yazmış olması, telif eserlerini geliştirdiği alan uzmanlığını gösterir. Ayrıca oğlu İshak bin Hunayn, yeğeni Hubeyş bin Hasan dâhil olmak üzere yeni çevirmenler ve bilim insanları yetiştirmesi de mesleki yetkinliğinin belki de en büyük kanıtlarından biridir (Demirci, 1996, s. 118). Dönemin ünlü hamileri ve doktorlarından topladığı takdiri, genç yaşta başlayıp farklı alanlarda yoğun bir şekilde ürettiği çeviri ve telif eserleri, yetiştirdiği öğrencileri, Hunayn'ın habitus'unda önemli bir yer tutan "mesleki yetkinliğinin sacayakları" olarak değerlendirmek mümkündür.

2.2. Hunayn'ın Sermayeleri

Dil, eğitim ve mesleki arka plandan oluşan habitus'tan sonra, "[(habitus) (sermaye)] + alan = eylem" formülasyonuna göre Hunayn'ın eylemlerinde habitus kadar etkili olan ikinci faktör "sermaye"yi de tartışmaya açmak gerekir. Bourdieu *"The Forms of Capital"* (1986, s. 15) başlıklı makalesinde "sermaye" kavramına ilişkin, bireylerin "sosyal enerjiye sahip olmasını sağlayan biriktirilmiş iş gücü" tanımını yapar. Burada iş gücü kavramı, zamanla biriktirilebilen ekonomik, düşünsel ve sosyal imkânları kapsayan geniş bir anlamda değerlendirilmelidir. Bu imkânlar, bireyin herhangi bir alana girmesi ve o alanda rekabet edebilmesini sağlayabilen sermayelerdir. Bourdieu (a.g.e., s. 16), sermaye kavramını ekonomi teorisindeki etkileşimlerden geliştirmiştir. Bu kavramı ödünç aldığı ekonomi teorisinde, sermayenin sadece maddi kâr ve "çıkar" (*interested*) olarak değerlendirildiğini, ancak sosyal etkileşim kapsamında ekonomi dışı, "çıkarsız" (*disinterested*) olarak da tanımlanabileceğini belirtir. Ekonomi dışı sermayenin sanatsal faaliyetleri ve üretimleri ele alabildiği için sosyal dünyanın yapısı ve işlevini açıkladığını ileri sürer (a.g.e., s. 15-16). Bu bağlamda Bourdieu (a.g.e. s. 16), "ekonomik sermaye" (*economic capital*) dışında iki tür sermaye daha tanımlar: "kültürel sermaye" (*cultural capital*) ve "sosyal sermaye" (*social capital*). Ekonomik sermaye parayla "nesneleşmiş" (*objectified*) ve mülkiyet hakkıyla "kurumsallaşmış" (*institutionalized*) formdadır. Ekonomik sermaye üzerinden geliştirilen kültürel sermaye, öğrenilmiş bilgilerle "içselleştirilmiş" (*embodied*), kültürel ürünlerle "nesneleşmiş" veya akademik niteliklerle "kurumsallaşmış" forma bürünebilir. Yine teoride ekonomik sermaye temelli sosyal sermaye ise, soyluluk unvanlarıyla kurumsallaşmış nitelik üstlenebilir.

Ekonomik sermaye, para veya doğrudan paraya dönüştürülebilene imkânlar olarak değerlendirilebilir. Bu sermaye türü para olarak ele alındığında doğası gereği nesneleşmiş, paraya dönüştürülebilecek mülkiyet hakkı söz konusu olduğunda ise kurumsallaşmış forma bürünebilir. Ayrıca tüm sermaye türlerinin kökeninde ekonomik sermaye bulunur ve diğer sermaye türlerinin biriktirilmesi için bir ön şarttır (Bourdieu, a.g.e., s. 16, 24-25). Örneğin eğitim olarak içselleştirilmiş kültürel sermaye biriktirebilmek için maddi imkân gerekir. Bu gerekliliği Hunayn için değerlendirecek olursak, doğduğu yerden ayrılıp Bağdat'a gelmesi, burada Yuhanna'nın eğitiminden atılınca öğrenim için İskenderiye'ye gitmesi ancak yeterli miktarda ekonomik sermayeye sahip olmasıyla mümkün olmuştur. Ayrıca Hunayn'ın çevirmenlik mesleğini icra edebilmesi de bu işin sunduğu ekonomik sermayeye bağlıdır. Bu çevirmenlik mesleği, öncelikle Beytül Hikme kurumuna geçmeden önce önemli hâmilerden Musa'nın Oğulları'na yaptığı çeviri karşılığında o dönem için yüksek bir meblağ olan aylık yaklaşık 500 dinarlık

maaş karşılığındaki ekonomik sermayeye dayanır (O'Leary, 1949, s. 114); daha sonra ise, İslam İmparatorluğu'nun altın çağında çeviri tarihinin en önemli kurumlarından Beytül Hikme'de müdür pozisyonuyla elde ettiği dolgun maaşın oluşturduğu ekonomik sermaye destekler. Dolayısıyla Hunayn'ın, kurumda çalışan diğer çevirmenlerin 500 dinar kazandığı Beytül Hikme'de halife Memûn'dan çevirdiği kitap karşılığında ağırlığına altın alması ve ekonomik refaha sahip olması kültürel sermayenin gelişimine kapı açar. Dahası, halifenin bu ücretlendirmesinden faydalanan Hunayn, çevirilerini büyük harfler, geniş satır aralığıyla normalin üç dört katı ağırlığında kağıtlara yazarak (Demirci, 1996, s. 91) ekonomik sermayesini geliştirirken bir yandan da ürettiği çeviri eserlerin uzun yıllar saklanmasını mümkün kılarak nesneleşmiş kültürel sermayesini de zenginleştirir. Özetle Hunayn'ın gençlik yıllarından itibaren yeterli düzeyde sahip olduğu ekonomik sermaye, bilgi birikimine dayalı içselleştirilmiş, uzun vadeli niteliğiyle nesneleşmiş, profesyonel deneyime yönelik de kurumsallaşmış kültürel sermayesinin altyapısını oluşturmaktadır.

Ekonomik sermayenin yeterli düzeyde olmasıyla gelişen kültürel sermaye, Bourdieu'nün farklı sosyal sınıflara ait çocukların elde ettiği akademik başarılar arasındaki farkı incelerken geliştirdiği bir kavramdır. Buna göre sınıflar arasında dengesiz kültürel sermaye dağılımı, farklı sınıflardan çocukların eşitsiz akademik başarısını açıklayabilir. Bu doğrultuda, Bourdieu yine içselleştirilmiş, nesneleşmiş ve kurumsallaşmış olarak üç tür kültürel sermaye ileri sürer (a.g.e., s. 17). İçselleştirilmiş kültürel sermaye, "zihin ve beden uzun süreli eğilimleri" olarak tanımlanır (a.g.e.). Yani öğrenilip içselleştirilmiş bilgiler, beceriler, tavırlar ve karakteristik özellikler bu türe örnek olabilir. Bu kavram Hunayn'ın edindiği dil bilgisi, tıp eğitimi, alan bilgisi ve çeviri becerileriyle örtüşebilir ve böylece önemli ölçüde içselleştirilmiş kültürel sermayeye sahip olduğu düşünülebilir. Ayrıca bu sermaye türü, o dönemde önemli bir konuma gelmesine önayak olan çeviriye ilişkin görüşlerini de içine alır. Öyle ki deneyim, kaynak metin bilgisi ve çevirmen yaşının iyi çeviride belirleyici faktörler olduğuna dair fikirleri sayesinde (Tanrıverdi, 2007, s. 115) Hunayn, hamiler ve halifeler gibi dönemin kültürel alanında güçlü eyleyiciler tarafından çevirmen olarak takdir görmüştür. Dahası Arap ve İslami çalışmalar profesörü Gutas'ın da ifade ettiği gibi (2003, s. 137) erek dil odaklı bir yaklaşım sergilemesiyle modern çeviribilim kuramlarına benzerlik gösterdiği için döneminin ötesinde bir bilgin olarak tanınmıştır. Hatta Hunayn'ın çeviriye dair erek dil odaklı yaklaşımla geliştirdiği bilimsel terimler ve üslup günümüzde hâlâ geçerlidir (a.g.e., s. 138). Sonuç olarak Hunayn'ın dil bilgisi, tıp eğitimi, alan bilgisi, çeviri becerileri ve çeviriye dair fikirleri "içselleştirilmiş kültürel sermaye unsurlarıdır" (*embodied cultural capital elements*).

Diğer bir kültürel sermaye türü ise nesneleşmiş formdadır ve kültürel eşyalar olarak tanımlanabilir. Kültürel eşyalar, sahip olunan veya üretilen kitap, tablo, enstrüman gibi objeler olabilir ve ekonomik ya da kültürel sermayeye dönüştürülebilir. Bu dönüşümün başarılı olması ve eyleyiciye fayda sağlaması için kültürel üretim alanlarında "silah ve çıkar" olarak kullanılmaları gerekir. Elde edilecek faydanın boyutu, eyleyicinin ilgili eşya üzerindeki uzmanlığına, dolayısıyla içselleştirilmiş kültürel sermayesine bağlıdır (Bourdieu, 1986, s. 17-20). Bu sebeple Hunayn'ın nesneleşmiş kültürel sermayesi, içselleştirilmiş bilgisiyle birlikte ele alınmalıdır. Düzelttiği eski çevirilerin yanı sıra Platon, Aristoteles ve Batlamyus gibi yazarlardan çevirdiği eserler; ayrıca tıp, felsefe ve veterinerlik gibi alanlarda yazdığı yaklaşık 80 metin, Hunayn'ın nesneleşmiş kültürel sermayesinin bir bölümünü oluşturur. Dahası, Hunayn'ın çeviri faaliyetinde ihtiyaç duyabileceği eserlerle dolu olduğunu düşündüğü kütüphanesi de (Tanrıverdi, 2007, s. 132) nesneleşmiş kültürel sermayesinin diğer bölümünü oluşturur. Bu eserlerin sermaye türleriyle etkileşimini incelemek gerekirse, Hunayn'ın ekonomik sermaye yatırımı sayesinde kütüphanesinde topladığı eserleri okuması içselleştirilmiş kültürel sermayenin birikimini sağlamıştır. Böylece edindiği alan bilgisi ile dil yetkinliği sayesinde gerçekleştirdiği çeviri eser üretimi, nesneleşmiş kültürel sermayesini geliştirmiştir. Bu zenginleşmiş

kültürel sermayenin sonucunda kültürel eşya olarak ürettiği çeviri eserler karşılığında ekonomik sermayesi de yükseliş göstermiştir. Dolayısıyla Hunayn'ın nesneleşmiş kültürel sermayesini etkin bir şekilde kullanması, farklı sermaye türleri arasında dönüşümü sağlamıştır. Sonuç olarak kütüphanesindeki donanımı, çevirileri ve telif eserleri Hunayn'ın “nesneleşmiş kültürel sermaye unsurlarıdır” (*objectified cultural capital elements*).

Bourdieu (1986, s. 20) kurumsallaşmış kültürel sermaye olarak diploma gibi akademik nitelikleri ele alır. Bu tür sermayenin avantajı, akademi özelliği taşıyan bir kurum tarafından verilerek kişinin içselleştirilmiş kültürel sermayesini yasal olarak doğrular nitelikte olmasıdır. Hunayn'ın, dönemin ünlü bir doktoru olan Yuhanna'dan tıp eğitimi alması ve daha sonra İskenderiye'de tıp öğreniminin yanı sıra Arapça ve Süryaniceye çeviri yapabilecek nitelikte Yunanca dil becerisini geliştirmesi kültürel sermaye kapsamında değerlendirilebilir. Ancak bu kültürel sermayenin, bir akademik kurum tarafından onayı o dönemde söz konusu olmadığı için Bourdieu'nün kurumsallaşmış sermaye kavramıyla uygunluğu tartışmaya açık olabilir. Steinmetz'in (2011, s. 46) “*Bourdieu's main theoretical concepts – habitus, field, cultural and symbolic capital – are all inherently historical*” ifadesi, Bourdieu'nün tarihsel çalışmalara metodolojik katkısı olduğunu ileri sürer. Ancak kurumsallaşmış kültürel sermaye kavramı yalnızca 1950'lerden sonra yasal bir kurumun diplomalı eğitim vermeye başladığı tarihten sonraki vakaları kapsayabilmektedir. Yani bu tür sermaye, Bourdieu'nün de belirttiği gibi (1986, s. 20), akademi tarafından verilen kültürel yetkinlik sertifikasıyla tasdik edildiği için yalnızca modern üniversitelerin oluşumundan sonraki döneme dair çalışmalarda kullanılabilir. Diğer bir yandan, bu sermayenin değerlendirilmesinde dönemsel şartlar da göz önünde bulundurulabilir. O dönem bilim insanlarının yaygın bir şekilde kendi öğrenci grubuna usta-çırak eğitimi vermesi, bu eğitimi kurumsallaşmış kültürel sermaye kapsamına almak için bir gerekçe olabilir. Ayrıca akademi dışında, Hunayn'ın resmî bir kurum Beytül Hikme bünyesinde yetkinliğin sergileyebileceği müdür görevini icra etmesi de bu sermayeye kurumsallaşmış nitelik sağlayabilir. Ancak Hunayn için dönemin usta-çırak eğitimi ve yetkinliğini kanıtlayan kurumsal pozisyonu, Bourdieu'nün kurumsallaşmış kültürel sermaye tanımının sınırlarını bir anlamda zorlamakta ve bu tür sermayenin kapsamında bir belirsizlik yaratmaya neden olmaktadır.

Ekonomik sermayeden temel alan sosyal sermaye, “karşılıklı tanınırlık ve itibar ilişkilerinden oluşan sürdürülebilir çevreye sahip olmakla bağlantılı mevcut veya potansiyel kaynakların toplamıdır” (Bourdieu, 1986, s. 21). Bir anlamda sosyal sermaye, tanıdık ve itibar ilişkilerinden oluşan bir ağ olarak yorumlanabilir, ancak söz konusu bu ilişkilerin faydacı (*pragmatic*) olması için ağdaki kişilerin ekonomik ve kültürel sermayeye sahip olması gerekir. Bu doğrultuda Hunayn'ın sosyal sermayesi, zamanla kültürel alanda önemli konumda bulunan kişilerle edindiği tanışıklıklara dayanır ve Beytül Hikme'nin başına geçme sürecinde önemli bir rol oynar. Öyle ki Hunayn'ın, İskenderiye'den iyi derecede Yunanca bilgisi sayesinde Bağdat'a döndükten sonra saray hekimi Cibrail'le tanışması, çevirmeni olarak zamanla itibar kazanması, sosyal sermaye birikiminin ilk adımı olarak görülebilir. Daha sonra Cibrail aracılığıyla tanıştığı ve çeşitli alanlarda yaptığı çeviriler sayesinde dönemin varlıklı hâmilerinden Musa'nın üç oğluyla kurduğu ilişki ise sosyal sermaye birikiminin ikinci adımı olarak değerlendirilebilir. Bu birikimin zirve yaptığı son adım ise üç oğul yardımıyla halife Memûn'la tanışarak Beytül Hikme'ye müdür olarak atanmasıdır (bkz: O'Leary, 1949, s. 114-115). Ancak Hunayn'ın müdür olma süreci sosyal sermaye açısından tek taraflı bir faydacılık (*one-sided pragmatism*) olarak düşünülmemeli, kaliteli tercümeleleriyle hâmilerine hizmet etmesi de karşılıklı bir faydacılık (*mutual pragmatism*) olarak değerlendirilmelidir. Hatta Hunayn'ın, kendi sosyal ağı içinde oğlu İshak bin Hunayn ve yeğeni Hubeş bin Hasan'ın da arasında bulunduğu çok sayıda çevirmen eğitmiş olması (a.g.e., s. 115), birbirleri için sosyal sermaye üreten bir grup oluşturduğunu da gösterir. Özetle Hunayn'ın sosyal sermayesi, önce Beytül Hikme'nin müdürü olma sürecinde üç adımlı bir tanışmayla karşılıklı faydacılık olarak ön plana

çıkması, daha sonra kendi oluşturduğu öğrenci grubuna aktardığı bilgi ve deneyimle ağırlıklı olarak “katkısız faydacılık” (*contributive pragmatism*) düzeyinde gelişmiştir.

Burada ele alınan ekonomik, kültürel ve sosyal sermayelerin sahibine alan içinde sunduğu ayrıcalıkları artıran diğer bir kavram ise “kıtlık değeri”dir (*scarcity value*). Bourdieu (1986, s. 18) kıtlık değerini, alandaki nadirliği sayesinde sahibine önemli faydalar sağlayan büyük bir sermaye olarak tanımlar ve örnek olarak okuma yazma bilmeyenlerin dünyasında okuyabilmenin getirdiği ayrıcalığı verir. Bu kavram Hunayn’ın sermayeleri için değerlendirildiğinde, ilk olarak dil bilgisi ön plana çıkmaktadır: dönemin çevirmenlerinin aksine Yunanca, Süryanice ve Farsça dillerinde en bilgili kişi olması, kendi eğittiği çevirmenlerden bile Arapça’da daha yetkin olması (Osman, 2012, s. 165-166), içselleştirilmiş kültürel sermayesine önemli ölçüde kıtlık değeri sağlamaktadır. Ayrıca çeviriye dair düşüncelerini de bu kavram kapsamında değerlendirmek mümkündür. Hunayn’ın kendi dönemindeki çevirmenlerin aksine kelimesine çeviri yerine söylem düzeyinde anlam aktarımına önem vermesi, Arapçada ürettiği yeni terimlerin ve bilimsel üslubun hâlâ geçerli olması ve çevirilere şerh düşen ilk çevirmenlerden biri olması da (a.g.e., s. 169-171) bu sermaye türünün taşıdığı kıtlık değerinin kanıtıdır. Son olarak çeviri eserlerinin sayısı ile döneminin en üretken çevirmeni olarak görülmesi de nesneleşmiş kültürel sermayesinin içerdiği kıtlık değerini gösterir. Tüm bunlar ele alındığında Hunayn’ın sahip olduğu yetkinliklerin kıtlık değeri, onu diğer tercümanlara göre üstün bir konuma koymakta ve “çevirmenlerin şeyhi” olarak adlandırılmasına (a.g.e., s. 162) yol açmaktadır. Dahası Hunayn’ın kültürel sermayelerinin taşıdığı kıtlık değerinin avantajı, emeğinin altın üzerinden ücretlendirilmesiyle ekonomik sermayesine; yüksek bilgi ve deneyimini aktardığı öğrenci grubuyla sosyal sermayesine yansır. Bu yansıma da Hunayn’ın sermayeler arası “dönüştürülebilir kıtlık değerini” (*convertible scarcity value*) gözler önüne serer.

3. BOURDIEU’CÜ YAKLAŞIMLA HUNAYN VE BEYTÜL HİKME

Diğer bir açıdan, Hunayn’ın Beytül Hikme’nin müdürü ve dönemin en üretken çevirmeni olma sürecini aydınlatan sermayelerinin bireysel, kurumsal etkileri ve katkılarının yer aldığı Bourdieu’nün “alan” (field) kavramı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda, Bourdieu ve eski öğrencisi sosyolog Loïc Wacquant’ın kaleme aldığı *An Invitation to Reflexive Sociology* (1992, s. 97) kitabında “alan”, bireylere veya kurumlara ait konumlar arası nesnel ilişkiler ağı olarak tanımlanır. Yani Hunayn’ın birey, Beytül Hikme’nin kurum olarak yer aldığı alanın, müdür-kurum ilişkilerinden dolayı birbirleriyle yoğun bir etkileşim alanı olduğu söylenebilir. Bu etkileşim alanı içinde, Hunayn’ın dönem için büyük bir öneme sahip olan Beytül Hikme’ye katkıları üç açıdan açıklanabilir: (a) çeviri ve telif, (b) eğitim ve (c) temsil.

Hunayn’ın Beytül Hikme’ye ilk katkısı, dönemin alimlerine okuma salonları ve derslikler sunan kurumun kütüphanesine sunduğu çeviri eserleridir. Hunayn’ın meslek hayatı boyunca Platon’un Devlet yapısını; Aristo’nun Kategoriler, Önermeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler ve Sofistik Deliller kitaplarından oluşan Organon eserini; Proklos’un Nedenler Kitabı’nı (Delisle ve Woodsworth, 2012, s. 107) ve Galen’in 92 yapısını çevirmesi (Osman, 2012, s. 162), Beytül Hikme’nin Antik Yunan bilimi ve felsefesini dönemin Arap kültürel alanına tanıtmaya yardımcı olmuştur. Ayrıca dönemin çeviri geleneğine uygun olarak bu metinlere yorum, özet, açıklama niteliğinde şerhler eklemesi, erek kültürel alan okurlarının bu eserleri alımlamasını kolaylaştırarak bilimsel çevrelerdeki tartışmaları hızlandırmıştır. Hunayn’ın erek dil odaklı çeviri yaklaşımıyla bilimsel terimlere Arapça karşılık önermesi ise, Arap kültürel alanına kavramsal ve terminolojik bir katkı sunmuş, kültürel üretim merkezi niteliğiyle Arapçanın bilim dili olarak yaygınlaşmasını sağlayan Beytül Hikme’ye yardımcı olmuştur. Bu çeviri yaklaşımının bir diğer katkısı ise tıpta uzman olmayan veya felsefeye aşina olmayan

kişilerin de anlayabileceği bir erek metin üretilmesiyle Beytül Hikme bünyesindeki öğrencilere de bilgi aktarımı sağlamıştır (Delisle ve Woodsworth, 2012, s. 109). Hunayn'ın Beytül Hikme'ye son katkısı ise tıp, felsefe ve veterinerlik alanlarında kaleme aldığı telif eserlerdir. Yaklaşık 80 telif eser üreten Hunayn, kurum salonlarını ziyaret eden âlimlerin yalnızca çeviri değil, telif eserlere de erişmesini sağlamış, böylece Arap dilinde bilimsel üretimin mümkün olduğunu göstererek benzer yapıtların yazımını teşvik etmiştir. Özetle Hunayn'ın ürettiği çeviri ve telif eserlerin, Beytül Hikme aracılığıyla okurla buluşarak erek alanda, Arap dünyası için “eser odaklı kültürel sermaye gelişimi” (*work-oriented cultural capital development*) rolünü üstlenmiş olduğu ileri sürülebilir.

Hunayn'ın Beytül Hikme'ye ikinci katkısı ise kurum bünyesinde eğittiği çevirmenlerdir. Oğlu İshak bin Hunayn ve yeğeni Hubeys bin Hasan'ın da arasında bulunduğu çok sayıda çevirmeni eğitmesi ve Beytül Hikme'de çevirmen istihdamını sağlaması, kurumun çeviri faaliyetlerinin sürekliliğini güvenceye almıştır. Nitekim günümüze kadar ulaşan, oğlu İshak'ın çevirdiği Aristo'nun Fizik kitabı, Yunan tıp tarihi üzerine derlediği bir eser ve Öklid'in bir problemi üzerine yazdığı matematik kitabı (Gutas, 2003, s. 129), Hunayn'ın Beytül Hikme için eğittiği çevirmenlere ait başarının bir örneğidir. Ayrıca oğlu İshak ve yeğeni Hubeys'in Yunanca'dan Arapça'ya ya da Süryanice'ye yaptığı çeviri eserler (Meyerhof, 1926, s. 690-701), Hunayn'ın bıraktığı mirasın devam ettiğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla Hunayn'ın bir çevirmen grubuna verdiği eğitim ve bu grubun yürüttüğü çeviri faaliyetlerinin, mirasının devamlılığı adına Arap yarımadasında “eğitim odaklı kültürel sermaye gelişimini” (*education-oriented cultural capital development*) teşvik ettiği görülebilir.

Hunayn'ın Beytül Hikme'ye üçüncü katkısı ise, müdürü olduğu kurumu uluslararası boyutta temsil etmesidir. Hunayn'ın ürettiği eserlerin kendi döneminden sonra bile yüzyıllar boyunca kullanılması, kurum müdürünün küresel bilgi aktarımındaki rolünü belirginleştirir. Örneğin tıbbı giriş niteliğindeki Kitâbü'l Mesâ'il fit-tıbb (Tıp Soruları Kitabı) eserinin Arap dünyasında ve Latince çevirisiyle Batı dünyasında Orta Çağ boyunca tıp eğitiminde kullanılması (Katipoğlu ve Kutluer, 1998, s. 378), Hunayn'ın Beytül Hikme üzerinden kültürel alana uzun vadeli öğretim katkısını gösterir. Dahası, telif eserlerinin Latince, İngilizce, Fransızca, Almanca ve İbranice çevirileriyle 20. yüzyılda bile uluslararası dolaşımda kalması; çeviri eserlerinin ise Kahire, Londra, Beyrut ve İstanbul gibi büyük şehirlerde 1991 yılına kadar tekrar basılması (a.g.e., s. 379-380), Hunayn'ın bilim ve felsefeye küresel boyutta katkısını gözler önüne serer. Özetle Hunayn'ın Beytül Hikme'yi hem bilimsel düşünce hem de eğitim anlamında sadece yerel boyutta değil küresel boyutta da yüzyıllar boyunca tanıtmalarının, “bireysel temsil odaklı kültürel sermaye gelişimi” (*representation-oriented cultural capital development*) sağladığı söylenebilir.

Hunayn'ın müdürü olduğu kuruma bireysel katkılarının yanı sıra Beytül Hikme'nin de tüm bileşenleriyle Arap yarımadasının ötesinde, dünyada bilginin aktarımına ve dolayısıyla çeviri tarihine katkıları son derece büyüktür. Öyle ki kurumun izleri, çeviri tarihinde Beytül Hikme'den sonra en yoğun faaliyetlerin yürütüldüğü Toledo'ya, oradan da dolaylı olarak Avrupa'da sanat ve bilimde çığır açan Rönesans dönemine kadar takip edilebilir. Bu izlekte ilk adım, Arapça çeviri ve telif eserlerin Bağdat'tan Toledo'ya taşınmasıyla gerçekleşen bilgi aktarımıdır. Abbasiler'in İslam İmparatorluğu yönetimini ele geçirmesiyle Emevîlerin Endülüs bölgesine kaçması, Arap yarımadasında üretilen çeviri ve telif eserlerin bugün İspanya olarak adlandırdığımız İber yarımadasına aktarılmasını sağlar. Böylece nesneleşmiş kültürel sermayenin aktarılması, Arap İspanya'sının Toledo kütüphanesinde yaklaşık 300.000 eserin birikmesine (Delisle ve Woodsworth, 2012, s. 111) yol açar. Bu birikimin etkisiyle, Hristiyan İspanya'sında ise Kluni Tarikatı'nın kütüphanesinde “dikkate değer, geniş ve eksiksiz bir koleksiyon” olarak bilinen Latince kaleme alınmış mevcut 570 kitapla (Haskins, 1927, s. 43) nicel olarak eser yetersizliği diğer bir açıdan çeviri faaliyetlerini de teşvik etmiştir. Dolayısıyla Beytül Hikme'nin etkisiyle

hem Arap hem de Hristiyan İspanya'sındaki bu girişimler, Toledo'da çeviri hareketlerinin hız kazanmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda, çeviri tarihinde farklı bir ekol olarak bilinen Toledo, Arap yarımadasında üretilen kültürel sermayeyi Avrupa'ya aktarma çabasıyla, aslında Beytül Hikme'nin bir uzantısı olarak yorumlanabilir. Böylece Arap bilimini araştırmak için Toledo'ya gelen düşünürlerin Antik Yunanistan'a kadar uzanan bu bilgi birikimini Arapça'dan Latince'ye aktarmaları Beytül Hikme bünyesinde üretilen çeviri eserler sayesinde olanaklı olmuştur. Nitekim felsefe ve sosyoloji profesörü Hilmi Ziya Ülken (2007, s. 2) "ayrı ayrı medeniyetleri açar gibi görünen büyük uyanışlar, hakikatte, gittikçe genişleyen, sürekli fikirlerle birbirine bağlıdır. Bu tefekkürü temin eden de bilhassa tercümedir" ifadesiyle bu yorumu destekler. Özetle Arap yarımadasında başlayan ve Toledo'da devam eden bu çeviri geleneğini, "kurumsal temsil odaklı kültürel sermaye gelişimi" (*institutional representation-oriented cultural capital development*) kapsamında ele almak mümkündür.

Beytül Hikme'nin Toledo çeviri hareketi kadar doğrudan olmasa da sanat ve düşünsel yenilenme dönemi Rönesans'a dolaylı katkısı, kurumun tarihsel etkisini açıklama açısından incelemeye değerdir. Toledo'da başlayan çeviri hareketi ve bilgi arayışının tüm Avrupa'ya yayılıp dönem bilginlerini Skolastik düşünceden kurtarması (Sungu, 1940, s.116), kültürel sermayenin o dönem özgürce gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda çeviri girişimleriyle başlayan Orta Çağ Avrupa'sında kültürel sermaye artışının, Beytül Hikme'nin 9. yüzyıldaki çabalarına kadar dayandığı söylenebilir. Bu çabalar sonucunda, Yunanca metinler o dönem Avrupa'sında okunamadığı için Latince çevirisinde ara dil olarak Arapça'nın kullanılması (Haskins, 1927, s. 280), çeviri yoluyla sermaye gelişimini mümkün kılmıştır. Öyle ki Beytül Hikme, Antik Yunan bilimini Avrupa'ya erişilebilir kılan bir kurum hâline gelmiştir. Avrupa'nın sadece Antik Yunanistan'ı tanınmasını sağlamamış, ayrıca Arap dünyasında gelişen sayı sistemi ve cebir gibi bilimsel katkılarla birlikte (Delisle ve Woodsworth, 2012, s. 115-116) Batı dünyasına daha kapsamlı bir dünya bakışı kazandırmıştır. Bu doğrultuda gelişen entelektüel yenilenme ve kültürel sermaye artışı, o dönemin "on ikinci yüzyıl Rönesans'ı" olarak adlandırılmasına vesile olmuştur. Ülken'in de işaret ettiği gibi, Arapça üzerinden Antik Yunan medeniyetinin tanınması Rönesans sürecine yol açmıştır (2007, s. 214). Dolayısıyla Beytül Hikme'nin Toledo aracılığıyla çeviri tarihine ve Rönesans'a katkıları, "süreç odaklı kültürel sermaye gelişimi" (*process-oriented cultural capital development*) olarak değerlendirilebilir.

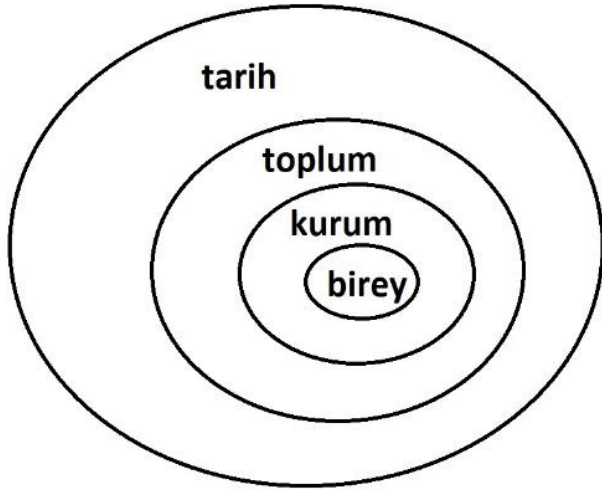
SONUÇ

Genel bir değerlendirme yapıldığında bu çalışmada, öncelikle çeviri tarihinin dönüm noktası Beytül Hikme kurumunun rolü, işlevi, kurucu etkenleri ve kurumsal yapısının unsurları ele alınmıştır. Bu unsurlardan hareketle de Beytül Hikme'nin önemli bir eyleyicisi ve müdürü Hunayn bin İshak'ın kültürel alan içinde öncü bir figür hâline gelme süreci, sosyolog Pierre Bourdieu'nün ileri sürdüğü "habitus" ve "sermaye" kavramları doğrultusunda incelenmiştir. Buna göre Hunayn'ın içinde doğduğu toplum ve dönem, ailesi, eğitimi ve meslek hayatı habitusunu şekillendiren temel faktörler olarak görülmüştür. Bu temel faktörler üzerinden gelişen sermayeler incelendiğinde, öncelikle gençliğinden itibaren yeterli düzeyde sahip olduğu ekonomik sermayesi diğer sermaye türlerine temel oluşturmuştur. Hunayn'ın kültürel sermayesi ise dil bilgisi, tıp eğitimi, alan bilgisi, çeviri becerileri ve çeviriye dair fikirleriyle içselleştirilmiş; kütüphanesindeki donanımı, çevirileri ve telif eserleriyle nesneleşmiş forma bürünmüştür. Kurumsallaşmış kültürel sermayesi ise dönemin eğitim yöntemlerine bağlı olarak Bourdieu'nün ileri sürdüğü bu kavrama farklı bir bakış açısı getirmiştir. Nitekim Hunayn'ın aldığı usta-çırak eğitimi ve yetkinliğini kanıtlayan kurumsal pozisyonu, Bourdieu'nün kurumsallaşmış kültürel sermaye tanımının sınırlarını zorlamış ve dolayısıyla bu sermaye türünde bir belirsizlik ortaya çıkmıştır. Son olarak Hunayn'ın sosyal sermayesi, edindiği tanışıklıklarda 'karşılıklı faydacılık' ve öğrenci grubuna

aktardığı bilgi ve deneyimi ise 'katkısal faydacılık' niteliğinde geliştirmiştir. Özetle Hunayn, Beytül Hikme'nin müdürü olma sürecinde tüm sermaye türlerinden etkin bir şekilde faydalanmıştır.

Hunayn'ın tüm bu sermayelerinin Beytül Hikme'ye katkıları, çeviri ve telif, eğitim ve temsil olarak üç temel kategoride ele alınmıştır: Bu katkılar, Beytül Hikme'ye ve dönem toplumuna sırasıyla "eser odaklı", "eğitim odaklı" ve "bireysel temsil odaklı kültürel sermaye gelişimi" sağlamıştır. Ayrıca bu kurum, tüm unsurlarıyla dünyada bilgi aktarımına ve Rönesans'a katkılarıyla da ön plana çıkmıştır. Böylece Arap yarımadasında başlayan ve Toledo'da devam eden bu çeviri geleneği, "kurumsal temsil odaklı kültürel sermaye gelişimi"ni de teşvik etmiştir. Sonuç olarak bu çalışmada Beytül Hikme'nin, Toledo üzerinden Rönesans dönemine sanatsal ve düşünsel katkısıyla çeviri tarihine öncülük etmesi, "süreç odaklı kültürel sermaye gelişimi" kavramının ileri sürülebilmesine yol açmıştır. Bu çalışmada sunduğumuz inceleme doğrultusunda, bireysel sermayenin kurumsal, toplumsal ve tarihsel düzeyde katkısını iç içe geçmiş bir bütün olarak değerlendirmek mümkündür. Bireysel sermayeden hareketle sağlanan bu çok katmanlı katkı, Şekil 1'deki gibi resmedilebilir.

Şekil 1. Bireysel sermayenin çok boyutlu katkısı.

Bireysel sermayenin çok boyutlu katkısını gösteren bu küme, Hunayn'dan sırasıyla Beytül Hikme'ye, Arap dünyasına ve Rönesans'a kadar uzanan sahadan bir vaka yoluyla bireyselden tarihsel doğru bir izlek göstermek amacıyla oluşturulmuştur. Bu bağlamda böyle bir izlek oluşturmayı mümkün kılan, araştırmaya konu olan vakanın çeviri faaliyetini kapsamıdır. Nitekim Hunayn'ın çevirmen kimliği olmasaydı hekim kimliğiyle sunacağı katkı çok boyutlu nitelik kazanamazdı. Öyle ki bu çeviri faaliyetinin farklı dil ve kültürlerle uzanması, bireysel sermayenin toplumsal düzeyin ötesine geçmesine ve tarihsel katkı sağlamasına ön ayak olmuştur. Dolayısıyla çevirinin, diğer sosyal faaliyetlerden farklı bir niteliği olduğunu söylemek mümkündür: "çok boyutlu dinamik katkı" (*multidimensional dynamic contribution*). Bilginin diller ve dolayısıyla kültürler arası aktarılmasını sağlayan çeviri, birey, kurum, toplum ve tarih gibi gittikçe genişleyen düzeyler arasında bir dinamizm sağlamaktadır. Sosyal bir faaliyet olarak çevirinin, tarihsel boyutta "yapılandırıcı potansiyele" (*structuring potential*) sahip olduğu söylenebilir. Bu faaliyetin eyleyicisi olan Hunayn, habitusuyla şekillenen yüksek sermayeli bir çevirmen olarak Rönesans'a kadar dinamizm yankılarını çevirmen kimliği sayesinde gerçekleştirmiştir. Bu çalışma, tarihsel süreçte kültürel bilgi aktarımında Beytül Hikme ve müdürü Hunayn bin İshak'ın rolü üzerinden Bourdieu'cü yaklaşımla birey olarak çevirmen ve sosyal faaliyet olarak da çevirinin geniş

katkı potansiyelini ve çok boyutluluğunu gözler önüne sermeye çalışmıştır. Bu doğrultuda çeviri ve çevirmen tarihini izlek edinen bu çalışma, bütünleşik yapısıyla Chesterman'ın "çevirmenbilim" (2009, s. 20) ve Pym'in "çevirmen tarihi" (1998, s. ix) kavramlarına ışık tutabileceği ileri sürülebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, H. (2016). "Hunayn ibn Ishaq." *Aspetar sports medicine journal*, 5(2), 396-399.
- Algeriani, A. A. ve Mohadi, M. (2017). "The House of Wisdom and its civilizational impact on Islamic libraries: A historical perspective." *Mediterranean journal of social science*, 8(5), 179-187.
- Avcı, N. (2000). "İslam dünyasında kütüphaneciliğin doğuşu ve ilk örnekleri (Beytül-Hikme'den Daru'l-Hikme'ye)." *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 5-14.
- Baker, M. (1998). "Arabic tradition." M. Baker (Ed.), *Encyclopedia of translation studies* içinde (s. 316-325). Londra: Routledge.
- Bobrick, B. (2012). *The caliph's splendor: Islam and the West in the golden age of Baghdad*. New York: Simon & Schuster.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. (R. Nice, Çev.). New York: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. (R. Nice, Çev.). Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986). "The forms of capital." J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* içinde (s. 241-258). Westport, CT: Greenwood.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Browne, E. G. (1921). *Arabic medicine*. Londra: Cambridge University Press.
- Celal, V. (2019). "İslam dünyasında tercüme hareketlerinin felsefi düşüncenin gelişimi açısından üstlendiği rol üzerine bir inceleme." *Felsefe Dünyası Dergisi*, 70, 202-216.
- Chesterman, A. (2009). "The name and nature of translator studies." *HERMES-Journal of Language and Communication in Business*, 22(42), 13-22.
- Delisle, J. ve Woodsworth, J. (2012). *Translators through history: revised edition*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Demirci, M. (1996). *Beytül Hikme: Kuruluşu, işleyişi, etkileri*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Denord, F., Hjellbrekke, J., Korsnes, O., Lebaron, F. ve le Roux, B. (2011). "Social capital in the field of power: the case of Norway." *The Sociological Review*, 59, 86-108.
- Doolan, K. (2010). "Weight of costs – the financial aspects of student course choices and study experiences in a Croatian higher education setting." *Revija za socijalnu politiku*, 17(2), 239-256.
- Erdem, G. (2013). "İslam kültür tarihinin ilk ilimler akademisi: Beytül-Hikme." *Dini Araştırmalar*, 16(42), 57-77.
- Erden Biçer, Ş. (2020). *Beytül Hikme ve tercüme dönemindeki önemi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca düşünce Arapça kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça çeviri hareketi ve erken Abbasi toplumu*. (Lütfü Şimşek, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Haskins, C. H. (1927). *The renaissance of the twelfth century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hatipoğlu, H. (2012). *Sünen-i İbni Mâce tercümesi ve şerhi*. İstanbul: Kahraman Yayınları.

- Hızlı, M. (1987). "Kuruluşundan Osmanlı'ya kadar medreseler." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 273-281.
- Holmes, J. S. (1988). "The name and nature of translation studies." J. S. Holmes (Ed.), *Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi, 67-80.
- Johna, S. (2002). "Hunayn ibn-Ishaq: A forgotten legend." *The American surgeon*, 68(5), 497-499.
- Katipoğlu, H. ve Kutluer, İ. (1998). *Huneyn b. İshak*. TDV İslam ansiklopedisi, cilt 18 (s. 377-380). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kaviani, R., Salehi, N., Ibrahim, A. Z. B., Nor, M. R. M., Hamid, F. A. F. A., Hamzah, N. H., ve Yusof, A. (2012). "The significance of the Bayt Al-Hikma in early Abbasid caliphate." *Middle eastern journal of scientific research*, 11(9), 1272-1277.
- Kenan, S. (2015). "Modern üniversitenin oluşumu." *Osmanlı Araştırmaları*, 45(45), 333-367.
- Lyons, J. (2009). *The House of Wisdom: how the arabs transformed western civilization*. New York: Bloomsbery Press.
- Meyerhof, M. (1926). "New light on Hunain Ibn Ishaq and his period." *Isis*, 8(4), 685-724.
- O'Leary, D. L. (1949). *How Greek science passed to the Arabs*. Londra: Routledge Kegan.
- Osman, G. (2012). "The sheikh of translators": The translation methodology of Hunayn ibn Ishaq. *Translation and Interpreting Studies*, 7(2), 161-175.
- Pirinç, A. (2020). "Erken dönem İslam düşüncesinde hikemî gelenek ile felsefî düşüncenin diyalektiği üzerine: Huneyn b. İshâk'ın Nevâdirü'l-Felâsife örneği." *Journal of Islamic Research*, 31(2), 280-97.
- Pym, A. (1998). *Method in translation history*. Londra ve New York: Routledge.
- Steinmetz, G. (2011). "Bourdieu, historicity, and historical sociology." *Cultural Sociology*, 5(1), 44-66.
- Sungu, İ. (1940). "Tercüme ve Renaissance." *Tercüme*, 1(2), 115-119.
- Tanrıverdi, E. (2007). "Arap Kültüründe Çeviri Çalışmalar ve Huneyn b. İshâk Ekolü." *Dîvân: Disiplinlerarası çalışmalar dergisi*, 12(23), 93-150.
- Ülken, H. Z. (2007). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.